

El menor en risc: com recolzar i promoure la resiliència¹

LIDÓN VILLANUEVA
KEREN CUERVO
ANA B. GÓRRIZ
Universitat Jaume I

Un sector de la població que resulta estar exposat a situacions de risc o ser víctima amb excessiva freqüència, és el menor d'edat. A més, aquesta situació de víctima infantil té una llarga tradició històrica. No debades, deMause (1974) comença el seu treball sobre la infància amb la següent frase: «La història de la infància és un malson del qual hem començat a despertar fa molt poc» (1974: 15). L'autor passa a enumerar una llarga i documentada llista d'atrocitats comeses als xiquets en diferents èpoques, comunament acceptades, ja fóra per comoditat (embolcallament dels xiquets en faixes que no permetien el moviment, administració d'opi i altres drogues per evitar el plor, etc.), per interès (mutilacions per afavorir la mendicitat, abandonament, venda dels propis fills, etc.), o simplement per un tracte inhumà (llançament de xiquets faixats per les finestres, abusos sexuals des del naixement, etc.), entre d'altres. Es podria pensar que aquests abusos comesos cap els xiquets es produïen per l'escàs interès que despertava la infància en èpoques antigues, però desafortunadament, en l'actualitat, quan es concep i valora la infància com un bé preat, aquestes i altres explotacions infantils (com la sexual o la dels conflictes armats), continuen sent un llast de la societat moderna (Villanueva i Clemente, 2002).

Malgrat totes les conseqüències psicològiques a les que estan exposats els menors en situació de risc, afortunadament no tots els subjectes maltractats presentaran empremtes emocionals, socials i cognitives posteriors. A més a més, no tots continuaran aplicant un model relacional de maltractament amb els seus iguals, famílies o coneguts. El conegut concepte de «transmissió intergeneracional del maltractament» (Steele i Polloch, 1968) es refereix precisament a la continuïtat del maltractament a través de les distintes generacions (xiquets maltractats que es convertiran en adults maltractadors), però afortunadament no resulta cert. Malgrat que es va proposar inicialment com una hipòtesi explicativa del maltractament infantil, no presenta el suport empíric suficient. Si ens atenim a les dades procedents de la investigació, els diferents autors (Palacios i altres, 1998; Chapman i Scott, 2001) pareixen posar-se d'acord en que un 30-40% dels menors maltractats tendeixen a reproduir els mateixos patrons violents de conducta que van utilitzar amb ells mateixos. Però aleshores, què és el que fa diferents uns menors d'altres? Quin gir experimenten aquells menors que se sobreposen als efectes negatius de situacions de risc?

¹ Traducció del castellà de Roser Sánchez Castany (Universitat Jaume I), dins del Pla estratègic 2010 del Departament de Traducció i Comunicació. Revisió de Joan Verdegall (UJI).

Per poder respondre aquestes preguntes, és fonamental introduir l'estudi de la resiliència² infantil que ha emergit com a tema d'actualitat (Cyrulnik, 2002; Rodrigo i altres, 2009). El terme «resiliència» prové originàriament de la mecànica, i s'utilitza per indicar l'índex de resistència al xoc d'un material. En el seu vessant psicològic equival a la resistència davant del sofriment, i es refereix tant a la capacitat de resistir el sofriment, com a la capacitat de regeneració psíquica. De fet, Masten i altres (1990) parlen de tres nivells o tipus de resiliència: els resultats positius malgrat l'exposició a ambients d'alt risc, el funcionament competent davant d'aquesta exposició i la recuperació del trauma. La resiliència sempre serà un procés, no un estat definitiu; per tant, no és absoluta ni total, però es pot promoure al llarg del cicle vital (Forés i Grané, 2008). Així, l'anàlisi de trajectòries resilients s'ha convertit en una àrea primordial de l'estudi a l'hora d'ajudar els menors en risc.

No obstant això, la resiliència no s'ha de considerar exclusivament com una característica individual. Autors com Forés i Grané (2008) alerten d'aquest perill: considerar la resiliència com una magnífica excusa i una excel·lent justificació teòrica per reduir i fins i tot eliminar tota política social. La resiliència sorgirà de l'individu, però sempre recolzant-se en tots els recursos externs amb els quals compte al seu voltant, aspecte que es tractarà més avant amb major profunditat.

Per això, aquests autors estenen aquesta capacitat d'adaptació, considerant-la no sols a nivell individual (assolir el nostre propi benestar), sinó també a nivell social, cosa que implica fins i tot la possibilitat de contribuir al benestar aliè. Per exemple, Tim Guénard, maltractat per la seua família i posteriorment pel sistema de protecció francès, en el seu llibre *Más fuerte que el odio* (2002) conta que, en la seua època de vagabund parisenc amb tan sols 12 anys, es va jurar a sí mateix que si algun dia tenia una casa, aquesta tindria habitacions per aquells que no tenen on viure. I de fet, així ha sigut. En l'actualitat, Guénard acull en sa casa persones amb dificultats: «No m'han estimat? D'acord, doncs jo estimaré els altres com m'agradaria que m'estimaren» (2002: 223).

Malgrat la joventut de la investigació al voltant d'aquest tema, Herman (2004) recull els tres factors principals que semblen trobar-se associats a aquesta capacitat de regeneració del menor i, per tant, a la seua protecció enfront d'un trastorn per estrès posttraumàtic: la posada en marxa d'estratègies d'adaptació actives (per exemple, no quedar-se bloquejat, la resistència activa acompanyada d'emocions d'enuig, ira, etc.), l'alta sociabilitat, i un locus de control intern.

En definitiva, Cyrulnik (2010) resumeix la capacitat de resiliència com insubmissió, no resignació, desobediència o rebel·lia. Però no una rebel·lia que implique l'oposició a tot, sinó que implique definir-se respecte a u mateix, no arribar a la despersonalització. Alguns xiquets, davant de les adversitats, se sotmeten i tenen poques oportunitats de millorar la seua vida, mentre que altres són autèntics menuts rebels, que saben que no tenen per què sotmetre's a totes les lleis encara que vinguen dels adults. Tim Guénard, exemple de trajectòria resilient, ho entén perfectament a l'edat d'11 anys (2002: 71-72): «Es presenten dues solucions: o bé obeïsc el sistema fins a ser finalment destruït, fins a ser reduït a la

² Es denomina «resiliència» la capacitat humana per assumir amb flexibilitat situacions límit (pèrdues, desgràcies, injustícies...) i sobreposar-s'hi. La persona resilient considera les «situacions límit» com una cosa transitòria, manté el seu estat d'ànim durant la crisi, no perd els seus ideals i segueix mantenint un projecte de futur.

condició d'un esclau vil, o bé reaccione contra la injustícia i la incomprensió per ser finalment jo mateix i no seguir asfixiant-me. Opte per la rebel·lió».

Aquestes estratègies d'adaptació actives, com l'expressió d'emocions actives contra passives, és el pol oposat al que Cyrulnik (2010) va denominar l'emoció sepultada, i que es caracteritza pel record d'imatges i paraules sense emotivitat, parlar de sí mateix en tercera persona, etc. Tots aquests són símptomes d'evitament i anestèsia emocional, propis d'una experiència traumàtica. Com ell mateix diu: «Durant molt de temps, vaig renegar d'aquesta part de la meua història, és a dir, me les componia per “pensar cap endavant”» (2010: 35).

Precisament per aquesta raó, Cyrulnik (2009) se centra en la verbalització de la ferida soferta, entenent-la com necessària per créixer a partir de l'experiència traumàtica: «Crec que sofriré menys el dia que puga parlar de tot l'assumpte amb algú que haja tingut una experiència pareguda a la meua» (2010: 28). D'aquesta manera, valora la importància de trencar els silencis, evitant estratègies desadaptatives, com ara tancar-se en u mateix: «Em faig una bola, en la profunditat de mi mateix, com un eriçó, i espere que passe la tempesta» (Guénard, 2002: 57); tractar d'ignorar pensaments sobre el trauma: «Jo vaig decidir allunyar tot pensament que se'm presentara en el cap perquè em produïa massa tristesa» (Cyrulnik, 2009: 60); o instal·lar-se en idees de venjança: «Sols la venjança podrà procurar un bàlsam a les meues ferides» (Guénard, 2002: 184) o «La flama de la venjança em va fer viure» (Guénard, 2002: 13).

No obstant això, en general, l'operativització del concepte de resiliència en un menor és sensible a l'etapa evolutiva o de desenvolupament en què es trobe. Així, per exemple, Luthar i Cicchetti (2000) citen com a resilient un xiquet que, davant del risc al qual està exposat, manté un aferrament³ segur amb un cuidador principal, o bé un xiquet més major, que en la mateixa situació presenta un bon ajust escolar, tant a nivell acadèmic com social: «S'ha de treballar, estudiar i mai lamentar-se» (Cyrulnik, 2009: 185).

La resiliència psicològica ens estaria assenyalant en aquest cas les diferències individuals en la resposta al sofriment, així com l'àmplia heterogeneïtat i especificitat en el resultat. Per exemple, Hartup (1983) cita com a prova a favor de la validesa del concepte de resiliència el fet que sis orfes criats únicament amb iguals (experiència amb conseqüències descrites àmpliament per Freud i Dann, 1951) hagen portat posteriorment una vida normal en l'edat adulta. També autors com Erikson (1959) contempen la importància de la resiliència en les seues propostes, amb la inclusió de conceptes com ara les «compensacions longitudinals», o compensacions que tenen lloc en etapes posteriors del cicle vital.

En aquest sentit, existeixen algunes dades que ens parlen de mecanismes de «compensació» en menors que han sigut separats temporalment de la seua família biològica, i es troben amb una família d'acollida o educadora. En concret, per exemple, s'obtenen millors nivells d'autoconcepte en aquells menors acollits que tenen pares biològics amb trastorns psiquiàtrics, amb problemes de toxicomanies i amb problemes de retard mental (Torres-Gómez i altres, 2006; Ballester, 2010). Resulta sorprenent que l'acumulació de problemàtiques en els pares i mares d'aquests menors s'associara de forma positiva a determinades dimensions del seu autoconcepte. Potser, com un mecanisme de compensació

³ En el camp del desenvolupament infantil, l'aferrament es refereix a un vincle específic i especial que es forma entre mare i fill o cuidador i xiquet. El vincle d'aferrament té diversos elements clau: 1) és una relació emocional perdurable amb una persona, 2) aquesta relació produeix seguretat emocional i psicològica, i 3) la pèrdua, o l'amenaça de pèrdua, de la persona, evoca una intensa ansietat.

resilient, el menor desenvolupa una representació de si mateix més positiva, en la mesura en què les dificultats dels seus progenitors són més severes i/o més obvietes per a ell, i necessiten «compensar-se» d'alguna manera.

Enfront d'aquests mateixos resultats, altres investigadors han parlat de la importància de l'autonomia del menor (Benard, 2006), o de l'habilitat per distanciar-se d'un ambient familiar disfuncional. Per exemple, Beardslee i Podorefsky (1988) es van adonar que els menors resilients del seu estudi eren capaços de distingir perfectament entre les seues pròpies experiències i les malalties i problemes dels seus pares, adonant-se que ells no eren la causa d'aquests i que, en un futur, per tant, seria diferent.

No obstant això, com ja s'ha comentat, és fals entendre la resiliència com una mera característica personal de l'individu. Per tant, aplicar l'adjectiu «resilient» a un menor no és correcte, sinó que hauria d'aplicar-se aquesta etiqueta als perfils o trajectòries d'adaptació (Luthar i Cicchetti, 2000). Aquest aspecte de la resiliència resulta molt important ja que, en deixar de ser un tret únicament individual, s'obre la porta a la possibilitat d'influència de l'entorn proper i pròxim al menor. No debades, Cyrulnik (1994) planteja que no podem convertir-nos en nosaltres mateixos més que sota la influència d'altres. Sembla que existeix un acord a l'hora d'assenyalar que els xiquets que «no vénen de cap lloc i que no pertanyen a ningú» perden completament el seu valor, tot accentuant-se la seua vulnerabilitat i desprotecció. Per això, resulta important la resiliència promoguda per les relacions del context en què es mou l'individu, ja que, com defensa Pereira (2010), la resiliència no pot nàixer, créixer ni desenvolupar-se més que en la relació.

De fet, la resiliència es conceptualitza com factors resilients organitzats en quatre categories diferents: «jo tinc» (suport de persones); «jo sóc» i «joestic» (concerneix el desenvolupament de la fortalesa intrapsíquica); i «jo puc» (remet a l'adquisició d'habilitats interpersonals i de resolució de conflictes) (Grotberg, 2003). Segons aquesta categorització, els pares o tutors de resiliència constituiran el «jo tinc», que contribueix al desenvolupament de la resta de categories.

Des d'un enfocament ecosistèmic, les fonts de la resiliència infantil serien similars, i provindrien de diferents nivells (Barudy i Dantagnan, 2010):

- a) Del nivell macrosistèmic: entorn social i cultura.
- b) De l'organització i funcionament familiar o nivell microsistèmic.
- c) De la personalitat, resultat de l'articulació entre l'estructura personal i les relacions interpersonals significatives.

L'entrellaçament entre els diferents nivells (microsistema, personalitat, etc.) es pot comprovar en el següent testimoni de Cyrulnik (2010):

Els somnis de futur van aparèixer a partir del moment en què vaig poder tenir una estructura afectiva al meu voltant, una família d'acollida, una bastida⁴ estable. En aquell moment em vaig

⁴ Bruner va formular el concepte de «bastida» («scaffolding») en 1976. El suposat fonamental de la bastida és que les intervencions de l'adult han de mantenir una relació de suport cap el xiquet inversa al seu nivell de desenvolupament, inversa al nivell de competència en la tasca del xiquet (a menys nivell, més ajuda, i a més nivell, menys ajuda). Bruner va formular aquest concepte aplicat a l'aprenentatge del xiquet, però s'ha ampliat a aspectes relacionats amb el desenvolupament general del menor.

poder permetre tenir projectes de futur i, a partir dels deu o onze anys, vaig voler convertir-me en psiquiatre.

Dintre d'aquests nivells exposats, Barudy i Dantagnan (2010) distingeixen un conjunt de factors que faciliten el desenvolupament de la resiliència infantil:

- Ser criat almenys per una mare o un pare, o en el seu defecte per un o una cuidadora (acollidor, adoptant, etc.) amb capacitats parentals mínimament suficients, tot sent l'aferrament i l'empatia⁵ les més rellevants. Tal i com narra Cyrulnik (2010: 13): «[...] alguns xiquets "obligats a la metamorfosi" aconsegueixen superar la seua situació perquè, privats dels seus pares, inspiren en els altres ganes d'ajudar-lo».
- Un suport social i afectiu (d'adults i pares) en l'entorn més immediat: família extensa, escola, etc.
- La possibilitat de participar i rebre «nutrients» (entesos com suports) afectius i educatius, tant en xarxes socials formals com informals: grups d'amics, veïns, clubs esportius, grups culturals, etc.
- L'accés a una educació en valors.
- Activitats socials i d'oci: activitats de temps lliure, culturals, de suport mutu, etc.
- La participació en activitats creatives com ara teatre, pintura o escultura. «El dibuix és el meu idioma secret. Quan dibuixe, entre en el món d'allò bell i desinteressat. Abandone la indiferència i el menyspreu en favor del plaer d'agradar» (Guénard, 2002: 44).
- La participació en activitats socials que promouen l'humor. «El xiquet Boris, i més tard l'adult en què es convertirà, cultivarà l'humor, la ironia i la burla per tal de no mesclar el record del sofriment amb el del pensament conscient» (Cyrulnik, 2010:12).

Dintre d'aquests nivells d'influència, aquest treball se centra específicament en el microsistema i, en concret, en la família com un entorn privilegiat de promoció de la resiliència. Nombrosos autors han parlat de la resiliència familiar, ja que l'exposició a una situació traumàtica no afecta únicament els individus que eventualment s'enfronten a ella, sinó també el conjunt dels membres del sistema relacional. A més, tal i com defensa Benard (2006), la millor i més eficaç manera de promoure la resiliència infantil és promoure-la en la seua família.

En concret, Rodrigo i altres (2008) diferencien entre la resiliència familiar i la resiliència parental. La resiliència familiar faria referència al terme general pel qual una família pot sortir enfortida de certes situacions de risc, mentre que el terme resiliència parental faria referència a les pràctiques educatives de qualitat com un factor protector per als xiquets en contextos adversos. En opinió d'aquests autors, gràcies a aquests conceptes poden deixar de buscar-se models ideals per guiar la intervenció familiar. Els models ja no seran els de les famílies normalitzades, sinó els de les famílies resilients, que han pogut sortir-se'n en condicions negatives, cosa que s'apropa més a la realitat.

⁵ L'«empatia» és la identificació mental i afectiva d'una persona amb l'estat d'ànim d'una altra. També es coneix com intel·ligència interpersonal, ja que és la capacitat cognitiva i afectiva de sentir, en un context comú, allò que l'individu diferent pot percebre.

En concret, Rodrigo i altres (2009) van analitzar famílies en situació de risc, assignades a equips especialitzats o de serveis socials, i van observar que la resiliència es donava en qualsevol edat, sexe i condició socioeconòmica de la família, cosa que indicava que no existeix un fort determinisme evolutiu o social associat a la mateixa, sinó que depèn més de les oportunitats que proporcionen els contextos de desenvolupament. No obstant això, van apreciar també factors de protecció en la família a pesar de l'adversitat, com eren la presència d'expectatives realistes i l'absència d'expectatives il·lusòries sobre un futur. Tal i com defensen aquests autors, les expectatives de futur són una part important de les competències parentals, que indiquen interès pel benestar del xiquet, coneixement de les seues necessitats evolutives i la visió del xiquet com un ésser en desenvolupament. De fet, Benard (2006) inclou les altes expectatives parentals («algú creu en mi quan jo crec en mi mateix»), com un factor de protecció molt important, que funciona en conjunció amb altres dos factors: les relacions afectives i les oportunitats per participar i contribuir.

A més de les expectatives parentals, altres aspectes s'han mostrat determinants a l'hora de diferenciar famílies amb trajectòries resilients. Rodrigo i altres (2008) van trobar que, principalment, tres característiques eren les més significatives en aquestes famílies:

- L'existència d'un suport familiar i social.
- Els raonaments centrats en les necessitats dels xiquets (i no en les seues pròpies), cosa que indica que s'ha individualitzat el menor (com a persona amb les seues necessitats específiques) i s'ha construït un rol parental concret.
- L'existència d'un esquema de reciprocitat per a les relacions amb els seus fills, basat en la comprensió i confiança mútua, i no en el poder o la jerarquia.

Resumint, per tant, totes les aportacions dels diferents estudis analitzats, alguns dels aspectes més importants a l'hora de suportar i promoure la resiliència des del context familiar, serien els següents:

- Oferir seguretat, especialment, seguretat afectiva, cosa que implica mantenir una relació d'aferrament estable.
- Potenciar les característiques resilients de cada menor: humor, creativitat, sentit moral, iniciativa, etc.
- Acceptar els canvis en el menor i afavorir la seua «metamorfosi», és a dir, atorgar el «permís psicològic» perquè pugui transformar-se en algú diferent.
- Interioritzar i tornar al menor unes expectatives de futur positives i realistes.
- Adaptar les regles familiars al nou entorn, sent capaç de reorganitzar el funcionament familiar i els nous rols.
- Contribuir a la narrativa del trauma, sense ocultar ni silenciar. És necessari afavorir una comunicació clara i oberta entre els membres, que permeti una expressió clara d'emocions i sentiments.
- Contribuir a dotar d'un significat comú, compartit i acceptat per tots a l'esdeveniment traumàtic.
- Eliminar els discursos familiars victimistes, negatius i que alimenten la venjança.

- Afavorir la gestió de l'autonomia personal: permetre prendre decisions, tenir iniciativa, etc., com a forma de recuperar control sobre la pròpia trajectòria.
- Afavorir l'accés a altres recursos socials i emocionals (família extensa, amics, activitats extracurriculars, etc.), evitant l'aïllament i l'endogàmia familiar.

En definitiva, la conclusió d'aquest debat, com comenten Marchesi i altres (1985), no ha de girar al voltant del fet que el que passa en la primera infància no té importància per al futur, sinó que aquests successos no marquen el futur de forma irreversible. Per això, els desenvolupaments posteriors en el camp de la victimologia infantil haurien d'incloure el concepte de la resiliència dels menors en risc, per tal de treballar amb ells des d'un paradigma desculpabilitzador i constructiu: «No tingues por de tu mateix ni del teu passat, no tingues por dels teus pares. Ets lliure, pots canviar, pots reconstruir la teua vida» (Guénard, 2002: 224).

BIBLIOGRAFIA

- BALLESTER, A. (2010): *La adaptación del menor al proceso de acogimiento familiar: Un enfoque ecológico*, Tesis Doctoral, Castelló. Departament de Psicologia Evolutiva, Educativa, Social i Metodologia, Universitat Jaume I.
- BARUDY, J. i M. DANTAGNAN (2010): *La fiesta mágica y realista de la resiliencia infantil*, Congreso Internacional: Resiliencia. Una capacidad de la persona, un reto para la Orientación Familiar. València, 11, 12 i 13 de maig de 2010.
- BEARDSLEE, W. i D. PODOREFSKY (1988): «Resilient adolescents whose parents have serious affective and other psychiatric disorders: importance of self-understanding and relationships», *American Journal of Psychiatry*, 145, 63-69.
- BENARD, B. (2006): «Using strengths-based practice to tap the resilience of families», dins SALEEBEY, D. (coord.): *Strengths perspective in social work practice*, Boston, Allyn & Bacon, 197-220.
- CHAPMAN, D.A. i K.G. SCOTT (2001): «The impact of maternal intergenerational risks factors on adverse developmental outcomes», *Developmental Review*, 21, 305-325.
- CYRULNIK, B. (1994): *Los alimentos afectivos*, Buenos Aires, Nueva Visión.
- (2002): *Los patitos feos. La resiliencia: una infancia infeliz no determina la vida*, Barcelona, Gedisa.
- (2009): *Autobiografía de un espantapájaros*, Barcelona, Gedisa.
- (2010): *Me acuerdo... El exilio de la infancia*, Barcelona, Gedisa.
- DEMAUSE, L.I. (1994): «La evolución de la infancia», dins DEMAUSE, L.I. (eds.): *Historia de la infancia*, Madrid, Alianza, 15-92.
- ERIKSON, E. (1959): «Identity and the life cycle», *Psychological Issues*, 1, 18-164.
- FORÉS, A. i J. GRANÉ (2008): *La resiliencia. Crecer desde la adversidad*, Barcelona, Plataforma.
- FREUD, A. i S. DANN (1951): «An experiment in group upbringing», *Psychoanalytic Study of the Child*, 6, 127-168.
- GROTBERG, E. (2003): «Nuevas tendencias en resiliencia», dins MELILLO, A. i N. SUÁREZ (comp.): *Resiliencia. Descubriendo las propias fortalezas*, Buenos Aires, Paidós, 27-29.
- GUÉNARD, T. (2002): *Más fuerte que el odio*, Barcelona, Gedisa.
- HARTUP, W.W. (1983): «Peer relations», dins MUSSEN, P.H. (serie ed.), i E. HETHERINGTON (vol. ed.): *Handbook of child psychology: Vol. 4. Socialization, personality, and social development*, Nova York, Wiley, 103-196.
- HERMAN, J. (2004): *Trauma y recuperación*, Madrid, Espasa.
- LUTHAR, S.S. y D. CICHETI (2000): «The construct of resilience: Implications for interventions and social policies», *Developmental Psychopathology*, 12, 857-885.
- MARCHESE, A. i altres (1985): *Psicología evolutiva*, vol. III, Madrid, Alianza.
- MASTEN, A.S. i altres (1990): «Resilience and development: Contributions from the study of children who overcame adversity», *Development and Psychopathology*, 2, 425-444.
- PALACIOS, J. i altres (1998): «Malos tratos a los niños en la familia», dins RODRIGO M.J. i J. PALACIOS (coords.): *Familia y desarrollo humano*, Madrid, Alianza, 399-421.

- PEREIRA, R. (2010): *Trabajando con los recursos de la Familia: Una historia de resiliencia familiar*, Congreso Internacional: Resiliencia. Una capacidad de la persona, un reto para la Orientación Familiar, València, 11, 12 i 13 de maig de 2010.
- RODRIGO, M.J. i altres (2009): «Factores que influyen en el pronóstico de recuperación de las familias en riesgo psicosocial: el papel de la resiliencia del menor», *Psicothema*, 21, 90-96.
- RODRIGO, M.J. i altres (2008): *Preservación familiar: Un enfoque positivo para la intervención con familias*, Madrid, Pirámide.
- STEELE, B.F. i C.B. POLLOCK (1968): «A psychiatric study of parents who abuse infants and small children», dins HELFER R.E. i C.H. KEMPE (eds.): *The battered child*, Chicago, University of Chicago Press, 103-147.
- TORRES-GÓMEZ, B. (2006): «Autoconcepto de los menores en acogimiento familiar: diferencias en función del tipo de acogimiento, historia de crianza y problemática de la familia biológica», *Infancia y Aprendizaje*, 29, 147-166.
- VILLANUEVA, L. i R.A. CLEMENTE (coords.)(2002): *El menor ante la violencia: Procesos de victimización*, Castelló, Servei de Comunicació i Publicacions de la Universitat Jaume I.